

Współczesne problemy prawa rolnego i cywilnego

Księga jubileuszowa
Profesor Teresy Kurowskiej

Redakcja naukowa:
dr hab. prof. UŚ Dorota Łobos-Kotowska
dr Paweł Gała
dr Marek Stańko

Warszawa 2018

Gospodarowanie zasobami wodnymi na obszarach wiejskich a prawna ochrona Morza Bałtyckiego przed eutrofizacją

Woda jest jednym z najważniejszych czynników decydującym o losie człowieka. Zdaniem Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Wyżywienia i Rolnictwa¹, w procesie produkcji rolnej woda jest niezbędnym czynnikiem, który w najwyższym stopniu ogranicza wzrost produkcji żywności na świecie. W Polsce uprawy rolne realizowane na prawie 60% powierzchni kraju² są największym konsumentem wody. Rolnictwo korzysta zarówno z wód powierzchniowych, jak i podziemnych³, a większość upraw nienawadnianych opiera się na wykorzystywaniu wód opadowych⁴.

Podkreślenia wymaga, iż w Polsce zasoby wodne powstają na terenach wiejskich i leśnych, które zajmują ponad 90% powierzchni kraju⁵. Jak wskazano w naukach przyrodniczych⁶, rolnictwo jest jedną z dziedzin gospodarki, która istotnie oddziałuje na środowisko przyrodnicze, stwarza również zagrożenie dla jakości wód. Jednym z negatywnych czynników są nadmierne dawki azotu stosowane w produkcji rolnej, wpływające na ekosystem poprzez degradację gleby i wody. W literaturze przedmiotu zauważono, iż uzyskany dzięki temu wzrost plonów, powoduje otrzy-

¹ *Food and agriculture. Driving action across the 2030 Agenda for Sustainable Development*, Food and Agriculture Organization of the United Nations FAO 2017, s. 14 i n.

² *Rocznik Statystyczny Rolnictwo*, GUS, Warszawa 2016, s. 79.

³ Rolnictwo zużywa 80% wody pobieranej ze źródeł powierzchniowych i podziemnych, W. Mioduszewski, W. Dembek (red.), *Woda na obszarach wiejskich*, Warszawa, Falenty 2009, s. 13.

⁴ Ocenia się, że ponad 50% sumy opadów rocznych jest zużywanych przez rośliny uprawowe w procesie parowania terenowego (ewapotranspiracja), E. Kaca, W. Mioduszewski, *Woda w rolnictwie*, „Wiadomości Melioracyjne i Łąkarskie” 2012, z. 1, s. 5.

⁵ *Rocznik statystyczny. Rolnictwo 2016...*, s. 79.

⁶ J. Igras, M. Pastuszek, [w:] *Udział polskiego rolnictwa w emisji związków azotu i fosforu do Bałtyku*, J. Igras, M. Pastuszek (red.), IUNG-BIB, Puławy 2009, s. 13.

manie płodów rolnych o gorszej jakości, o mniejszej wartości odżywczej, co wkracza w problemy zaliczane do dziedziny zdrowia społecznego⁷.

Szczegółową analizę w tym zakresie przedstawił Europejski Trybunał Obrachunkowy w 2000 r.⁸ Na podstawie prowadzonych badań w krajach starej UE 15, Trybunał stwierdził, iż intensyfikacja produkcji rolnej, szczególnie poprzez wielokrotnione używanie nawozów⁹, spowodowała przenikanie azotanów do wód powierzchniowych i podziemnych, powodując postępującą eutrofizację¹⁰, zagrażającą życiu w środowisku wodnym.

Celem niniejszego opracowania jest analiza i ocena regulacji prawnej służącej zrównoważonemu gospodarowaniu wodami na obszarach wiejskich i przeciwdziałaniu bezpośrednim i pośrednim zanieczyszczeniom, skutkującym wystąpieniem skażeń ze źródeł rolniczych wód Morza Bałtyckiego, powodujących eutrofizację. W badaniach przeprowadzono egzegezę określenia eutrofizacja, jako pojęcia prawnego, analizując definicje legalne oraz instrumenty prawne służące jej przeciwdziałaniu.

1. Eutrofizacja jako pojęcie prawne

Morze Bałtyckie jest jednym z najbardziej zanieczyszczonych mórz na świecie, a za największe wyzwanie dla państw z obszaru zlewiska uznaje się przeciwdziałanie eutrofizacji¹¹. Najbardziej istotnymi źródłami wodnych ładunków substancji biogenych są źródła rozproszone, głównie rolnictwo. Szacuje się, że co najmniej 30% ładunku azotanów doprowadzanych do Bałtyku pochodzi z działalności rolniczej¹², a biorąc pod uwagę powierzchnię upraw w Polsce uznaje się rolnictwo za element decydujący o stanie zasobów wodnych kraju¹³.

⁷ P. Hewelka, T. Brandyk, *Zadania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Ochrona i zrównoważony rozwój środowiska wiejskiego*, Warszawa 1996, s. 46 i n.

⁸ Court of Auditors, Special Report No 14/2000 on „Greening the CAP” together with the Commission’s replies”, Dz.Urz. WE C 351, vol. 43 z 8.12.2000, p. 1. W zakresie oddziaływania rolnictwa na zasoby wodne, zob. Załącznik 2.

⁹ Koncentracja i intensyfikacja rolnictwa doprowadziły do sytuacji, w której średnie wykorzystanie nawozów azotowych sięga 34 ton na milę kwadratową w Niemczech i Wielkiej Brytanii, w porównaniu z 7,6 tonami w USA. Por. B. Gardner (red.), *Agriculture and the Environment: Development of EU Agri-Environment Policy*, Agra Europe, EPA Associates, Brussels 1999, p. 24.

¹⁰ Eutrofizacja – pojęcie pochodzące z jęz. greckiego, *eutrophia* oznacza dobre odżywianie – w ujęciu ekologicznym jest to proces wzbogacania się zbiorników wodnych w substancje odżywcze – pierwiastki biogenne, głównie azot i fosfor, także potas i sód, powodujący nadmierną produkcję biomasy glonów, co objawia się tzw. zakwitami glonów. Encyklopedia PWN on line, hasło: eutrofizacja, dostęp na 18.01.2018.

¹¹ *Eutrophication in the Baltic Sea – An integrated thematic assessment of the effects of nutrient enrichment and eutrophication in the Baltic Sea region*, Balt. Sea Environ. Proc. No. 115B, HELCOM 2009, s. 3–4, czy European Environmental Agency, *Nutrients in transitional, coastal and marine waters (CSI 021)*, 2015, s. 6–7.

¹² Dane HELCOM wskazują, iż 45% całkowitego ładunku azotu i fosforu pochodzi ze źródeł rozproszonych, głównie z rolnictwa, *Fifth Baltic Sea Pollution Load Compilation (PLC-5)*, Baltic Sea Environment Proceedings No. 128, HELCOM 2011, s. 85.

¹³ E. Kaca, W. Mioduszewski, *Woda w rolnictwie [w:] Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju. Samorząd terytorialny dla Polski. Gospodarka wodna. Rola samorządu terytorialnego i użyt-*

Problem zanieczyszczenia wód podziemnych i powierzchniowych związkami biogennymi – zwłaszcza związkami azotu – jest aktualnie jednym z szeroko dyskutowanych zagadnień. Na forum międzynarodowym trzeba wskazać znaczenie postanowień Konwencji z 9 kwietnia 1992 r. o ochronie środowiska morskiego obszaru Morza Bałtyckiego, sporządzonej w Helsinkach (dalej Konwencja Helsińska)¹⁴. Zgodnie z art. 6 Państwa-Strony Konwencji zobowiązały się do zapobiegania i eliminowania zanieczyszczeń obszaru Morza Bałtyckiego ze źródeł lądowych, stosując m.in. Najlepszą Praktykę Ekologiczną dla wszystkich źródeł i Najlepszą Dostępną Technologię ze źródeł punktowych. W załączniku nr 1 do konwencji, eutrofizację wymieniono jako jedną z cech substancji szkodliwych, powodujących ryzyko zanieczyszczenia wywołanego przez człowieka (pkt 1.1). Natomiast w załączniku III, w części 2 *Ochrona przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez rolnictwo*¹⁵, ustanowiono zasadę, że w celu zminimalizowania eutrofizacji, uwzględniając równowagę między przewidywanym zapotrzebowaniem na składniki odżywcze upraw a podażą składników odżywczych do upraw z gleby, musi zostać ograniczone stosowanie składników odżywczych na gruntach rolnych¹⁶. W celu zmniejszenia negatywnego oddziaływania przewidziano wiele rozwiązań prawnych, które powinny zostać transponowane do ustawodawstwa krajowego¹⁷. Z tego względu, eutrofizacja została uznana za jeden z czterech najważniejszych założeń Bałtyckiego Planu Działań (ang. Baltic Sea Action Plan)¹⁸, opracowanego przez Komisję Ochrony Środowiska Morskiego Bałtyku (dalej HELCOM), a redukcja emisji związków powodujących eutrofizację za jeden z podstawowych celów Planu.

Istotnym dokumentem programowym w omawianym zakresie, przyjętym na szczelbu Wspólnoty, jest Strategia UE dla regionu Morza Bałtyckiego¹⁹. W zakresie wyzwań związanych z ochroną środowiska szczególną uwagę zwrócono na wpływ

kowników gruntów w przeciwdziałaniu podtopieniom i niedoborom wody. Forum Debaty Publicznej, Warszawa, 30 listopada 2011, s. 27. Szczegółowe dane na ten temat: *Nutrient Pollution to the Baltic „Sea, Baltic Sea Environment Proceeding”* No. 100, HELCOM 2005.

¹⁴ Dz.U. 2000, nr 28, poz. 346. Konwencja była kilka razy nowelizowana, aktualna wersja aktu: http://www.helcom.fi/Documents/About%20us/Convention%20and%20commitments/Helsinki%20Convention/Helsinki%20Convention_July%202014.pdf

¹⁵ Załącznik III w znówelizowanej w dniu 31 grudnia 2000 r. przez Komisję Helsińską wersji, z częścią 2, „Zapobieganie zanieczyszczeniu morza przez rolnictwo”, nie został dotychczas ogłoszony w Dzienniku Ustaw.

¹⁶ Ilość nawozów naturalnych stosowanych na danym terenie co roku nie powinna przekraczać ilości nawozu zawierającego 170 kg/ha azotu i fosforu o zawartości 25 kg/ha (zał. III, część 2. art. 2. pkt 7 Konwencji Helsińskiej).

¹⁷ Szeroko na ten temat pisze Z. Bukowski, *Gospodarka nawozami naturalnymi w Konwencji Helsińskiej o ochronie Morza Bałtyckiego oraz aktach prawa krajowego* [w:] *Gospodarka wodno-ściekowa w zlewni Morza Bałtyckiego*, I. Zimoch (red.), Poznań 2012, s. 31–32.

¹⁸ HELCOM Baltic Sea Action Plan, HELCOM Ministerial Meeting, Kraków, Poland, 15 November 2007, tekst: http://www.helcom.fi/Documents/Baltic%20sea%20action%20plan/BSAP_Final.pdf

¹⁹ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów dotyczący Strategii Unii Europejskiej dla regionu Morza Bałtyckiego, KOM (2009) 248, wersja ostateczna, Bruksela 26 października 2009 r., Dz. Urz. UE C 339 z dnia 14.12. 2010, s. 29.

nadmiaru związków odżywczych w Morzu Bałtyckim, który prowadzi do eutrofizacji i wykwitów alg. Ograniczenie zrzutu substancji biogenych do morza zaliczono do pierwszej z dziedzin priorytetowych, służących przekształceniu Morza Bałtyckiego w obszar zrównoważony ekologicznie.

Jak podkreśla J. Ciechanowicz-McLean²⁰, prawna ochrona wód morskich przed zanieczyszczeniem w Unii Europejskiej przyjmuje formę dyrektyw wymagających implementacji do poszczególnych porządków krajowych lub decyzji adresowanych do konkretnych podmiotów, w tym do państw członkowskich UE. Największe znaczenie w omawianym zakresie mają trzy akty prawne: 1) dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2008/56/WE z dnia 17 czerwca 2008 r. ustanawiająca ramy działań Wspólnoty w dziedzinie polityki środowiska morskiego (dyrektywa ramowa w sprawie strategii morskiej)²¹; 2) dyrektywa 2000/60/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 października 2000 r. ustanawiająca ramy wspólnotowego działania w dziedzinie polityki wodnej (ramowa dyrektywa wodna)²²; 3) dyrektywa Rady 91/676/EWG z dnia 12 grudnia 1991 r. dotycząca ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego (dyrektywa azotanowa)²³.

Dyrektywa ramowa w sprawie strategii morskiej zobowiązuje każde państwo członkowskie do opracowania strategii dla swoich wód morskich, w której uwzględniona zostanie specyfika tych wód i która będzie jednocześnie odzwierciedlać ogólne perspektywy danego regionu morskiego. Strategie mają służyć zachowaniu dobrego stanu środowiska morskiego, a jednym ze wskaźników jakości stanu środowiska jest ograniczenie do minimum eutrofizacji wywołanej działalnością człowieka, a w szczególności jej niekorzystne skutki, jak ubytki różnorodności biologicznej, degradacja ekosystemu, szkodliwe zakwity glonów oraz niedobór tlenu w dolnych partiach wód (załącznik nr 1 pkt 5 dyrektywy 2008/58).²⁴

Na podstawie regulacji zawartej w ramowej dyrektywie wodnej, państwa członkowskie zapewniają większe integrowanie ochrony i zrównoważonego gospodarowania wodą z innymi dziedzinami polityk wspólnotowych, takimi jak m.in. rolnictwo. Państwa członkowskie zostały zobligowane do dalszej istotnej redukcji stężenia substancji biogenych w regionie, co oznacza konieczność wprowadzenia fundamentalnych zmian w działalności rolniczej i wykorzystaniu pewnych kategorii terenów. Z uwagi na niską skuteczność zastosowanych do tej pory instrumentów, oznacza to konieczność wprowadzenia innowacyjnych rozwiązań technologicznych i nowych instrumentów prawnych.

²⁰ J. Ciechanowicz-McLean, *Ochrona zasobów przyrodniczych morza*, [w:] B. Rakoczy, M. Pchałek, *Wybrane problemy prawa ochrony środowiska*, Warszawa 2010, s. 111–115.

²¹ Dz.Urz. UE L 164 z dnia 25.06.2008, s. 19.

²² Dz.Urz. UE L 27 z dnia 22.12.2000, s. 1.

²³ Dz. Urz. WE L 375 z dnia 31.12.1991, s. 1.

²⁴ W Polsce nie opracowano odrębnej strategii, a implementacja dyrektywy nastąpiła poprzez Ustawę z dnia 4 stycznia 2013 r. o zmianie ustawy – Prawo wodne oraz niektórych innych ustaw, Dz.U., poz. 165.

Uszczegółowieniem wskazanych norm są regulacje zawarte w ramowej dyrektywie azotanowej. Celem tego aktu jest zmniejszenie zanieczyszczenia wód, spowodowanego przez azotany pochodzące ze źródeł rolniczych, oraz zapobieganie dalszemu zanieczyszczeniu. Państwa członkowskie, w celu wyznaczenia i zmiany stref zagrożenia, dokonują co cztery lata przeglądu stanu eutrofizacji słodkich wód powierzchniowych oraz wód ujść rzek i wód przybrzeżnych (art. 6 ust. 1 lit. c), ustanawiają programy działania w odniesieniu do wyznaczonych stref zagrożenia (art. 5 ust.1), ustanawiają zbiory zasad dobrej praktyki rolniczej oraz w miarę potrzeby program obejmujący szkolenia i dostarczanie informacji dla rolników, wspierający stosowanie wskazanych zbiorów zasad (art. 4 ust. 1 lit. a) i b)).

2. Definicja legalna pojęcia eutrofizacja

Definicję legalną pojęcia eutrofizacja wprowadził ustawodawca europejski w art. 2 pkt 11 dyrektywy Rady 91/271/EWG z dnia 21 maja 1991 r. dotyczącej oczyszczania ścieków komunalnych²⁵. Zgodnie z tym przepisem „eutrofizacja” oznacza wzbogacenie wody składnikami odżywczymi, szczególnie związkami azotu i/lub fosforu, powodującymi przyspieszony wzrost glonów i wyższych form życia roślinnego, co jest przyczyną niepożądanych zakłóceń równowagi wśród organizmów żyjących w wodzie, oraz jakości danych wód. W świetle tego przepisu eutrofizacja charakteryzuje się spełnieniem czterech kryteriów: 1) wzbogaceniem wody składnikami odżywczymi, szczególnie związkami azotu i fosforu; 2) przyspieszonym wzrostem glonów i wyższych form życia roślinnego; 3) niepożądanym zakłóceniem równowagi wśród organizmów żyjących w wodzie; 4) obniżeniem jakości danych wód. Jak wskazał Trybunał Sprawiedliwości w wyroku z 2004 r.²⁶, aby miała miejsce eutrofizacja w rozumieniu tej dyrektywy, konieczne jest występowanie związku przyczynowo-skutkowego między wzbogaceniem wody w składniki odżywcze a przyspieszonym wzrostem glonów i wyższych form życia roślinnego oraz między tym przyspieszonym wzrostem a niepożądanym zakłóceniem równowagi wśród organizmów żyjących w wodzie i obniżeniem jakości wód. Niepożądane zakłócenia równowagi wśród organizmów żyjących w wodzie występować będą w szczególności w przypadku zmian gatunków połączonych z utratą bioróżnorodności ekosystemu, uciążliwości spowodowanych nadmiernym rozmnożeniem się oportunistycznych makroglonów oraz intensywnych zakwitów toksycznego lub szkodliwego fitoplanktonu. Obniżenie jakości wód, zdaniem Trybunału, dotyczy nie tylko obniżenia jakości wód mającego szkodliwe skutki dla ekosystemów, ale również pogorszenia koloru, wyglądu, smaku lub zapachu wody, a także wszystkich innych zmian, które utrudniają lub ograniczają użycie wód. Trybunał podkreślił, że pojęcie eutrofizacji powinno być interpretowane w świetle jej celu, który wychodzi poza

²⁵ Dz.Urz. WE L 135 z dnia 30.05.1991, s. 40.

²⁶ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości (C-280/02) z dnia 23 września 2004 r. Komisja Wspólnot Europejskich v. Republika Francuska, ZOTSiS 2004/8-9B/I-8573.

samą tylko ochronę ekosystemów wodnych i zmierza ku ochronie człowieka, fauny, flory, ziemi, wody, powietrza i krajobrazu przed wszelkimi znaczącymi negatywnymi skutkami przyspieszonego wzrostu glonów i wyższych form życia roślinnego, będących wynikiem odprowadzania ścieków komunalnych²⁷.

Natomiast na podstawie art. 2 lit. i) dyrektywy azotanowej eutrofizacja oznacza wzbogacenie wody związkami azotu, powodujące przyspieszony wzrost glonów i wyższych form życia roślinnego i w wyniku tego niepożądane zaburzenie równowagi organizmów obecnych w wodzie oraz niekorzystne zmiany jakości danej wody. Już wstępne porównanie dwóch definicji wykazuje pominięcie w dyrektywie azotanowej wpływu związków fosforu na wzbogacenie właściwości odżywczych wód. Różnica terminologiczna w definicjach sformułowanych w dwóch aktach prawnych, przyjętych we Wspólnocie w tym samym roku, odnoszących się do zanieczyszczenia wód substancjami biogennymi z dwóch lądowych źródeł rozproszonych może powodować zamieszanie. To zróżnicowanie było uzasadnione, jak należy domniemywać, zasadniczym celem dyrektywy azotanowej, którym jest przeciwdziałanie zanieczyszczeniom wód, powodowanym przez azotany pochodzące ze źródeł rolniczych. Jednakże ujawnione wyniki badań ukazują, iż w Bałtyku dominującym źródłem azotu (nawet do 60%), ale i fosforu (40%) są związki dostarczane przez rolnictwo, na skutek niewłaściwego użytkowania na obszarze zlewiska²⁸. Z tego względu należałoby rozważyć nowelizację zarówno definicji eutrofizacji, jak i zakresu przedmiotowego dyrektywy azotanowej.

Potwierdzają to poglądy wyrażone w literaturze przedmiotu. W polskiej doktrynie prawa pod koniec XX w. określano zjawisko eutrofizacji, dotyczące śródlądowych wód powierzchniowych, morskich wód wewnętrznych i wód przybrzeżnych, jako wzbogacenie wód biogenami (pochodzącymi zwłaszcza ze źródeł rolniczych), w szczególności związkami azotu lub fosforu, powodującymi przyspieszony wzrost glonów oraz wyższych form życia roślinnego, w wyniku którego następują niepożądane zakłócenia biologicznych stosunków w środowisku wodnym oraz pogorszenie jakości tych wód²⁹.

²⁷ Analizę obszernego orzecznictwa ETS w kwestii implementacji postanowień dyrektywy do poszczególnych porządków prawnych omawia K. Karpus, *Dyrektywa 91/271/EWG Rady z dnia 21 maja 1991 r. dotycząca oczyszczania ścieków komunalnych w wybranym orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości WE* [w:] B. Rakoczy, M. Pchalek (red.), *Wybrane problemy prawa ochrony środowiska*, Warszawa 2010, s. 202–209.

²⁸ D. Bar-Michalczyk, T. Michalczyk, G. Malina i in., *Redukcja ładunków zanieczyszczeń pochodzenia rolniczego dostarczonych do Bałtyku przez wody podziemne i powierzchniowe: projekt Soils2-Sea* [w:] G. Malina (red.), *Remediacja, rekultywacja i rewitalizacja*, Poznań 2015, s. 213–224.

²⁹ R. Paczuski, *Omówienie systemu polskiego prawa wodnego ze szczególnym uwzględnieniem ustawy – Prawo wodne* [w:] *Ochrona środowiska*, R. Paczuski (red.), LexisNexis 1998; Zob. też tenże, *Istota współczesnych problemów gospodarowania zasobami wód oraz podjęte w Polsce próby ich rozwiązania*, „Ochrona Środowiska” 2002, nr 1, s. 3–12, tenże, *The essence of Water Resources Management Problems in the New Polish Water Law* [w:] International Immigration and Environmental Conference: International Immigration and Environmental Conference PWSBiA, WJA, Warsaw, Poland 17–18 June, 2002, T. Koźluk (red.), Warszawa 2002, s. 199–205, czy też tenże, *Zagadnienia prawnej nowej ustawy „Prawo wodne” z 2001 r.*, „Ekoprofit” 2002, nr 3–4, s. 7–13.

W polskim prawie definicja legalna pojęcia eutrofizacja pojawiła się w art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy z 18 lipca 2001 r. – Prawo wodne³⁰. Zgodnie z normatywnym pojęciem, znajdującym się w słowniczku terminologicznym ustawy, przez eutrofizację rozumiano wzbogacanie wody biogenami, w szczególności związkami azotu lub fosforu, powodującymi przyspieszony wzrost glonów oraz wyższych form życia roślinnego, w wyniku którego następują niepożądane zakłócenia biologicznych stosunków w środowisku wodnym oraz pogorszenie jakości tych wód. Nowa regulacja prawna – Ustawa z 20 lipca 2017 r. – Prawo wodne³¹ odstępuje od wyodrębnienia samoistnego, jednolitego, zdefiniowanego pojęcia eutrofizacja. Obecnie określenie to staje się elementem składowym pojęcia obszary chronione (art. 16 pkt 32 lit. c) i substancje zanieczyszczające (art. 16 pkt 58 lit. k). Nie do końca jest zrozumiały zabieg legislacyjny, w którym ustawodawca czterokrotnie³² w ustawie definiuje pojęcie eutrofizacja jako wzbogacanie wód biogenami, w szczególności związkami azotu lub fosforu, powodującymi przyspieszony wzrost glonów oraz wyższych form życia roślinnego, w wyniku którego następują niepożądane zakłócenia biologicznych stosunków w środowisku wodnym oraz pogorszenie jakości tych wód. Natomiast w rozdziale 4. *Ochrona wód przed zanieczyszczeniem azotanami pochodzącymi ze źródeł rolniczych*, w art. 111 pkt 3 p.w. pojęcie to jest definiowane odmiennie jako wzbogacenie wody związkami azotu, powodujące przyspieszony wzrost glonów i wyższych form życia roślinnego i skutkujące niepożądanymi zaburzeniami równowagi organizmów obecnych w wodzie oraz niekorzystnymi zmianami jej jakości. Przyjęcie takiego rozwiązania jest pogłębieniem dychotomizmu regulacji w zakresie ochrony wód w odniesieniu do różnych źródeł zanieczyszczeń rozproszonych, znajdującym uzasadnienie w regulacji UE, ale nie do końca zgodności z postanowieniami Konwencji Helsińskiej (zał. III, część 2, art. 2, pkt 7) i danymi z badań HELCOM.

Na podstawie art. 16 pkt 58 p.w. substancje, które przyczyniają się do eutrofizacji, w szczególności azotany i fosforany, podobnie jak to miało miejsce w poprzednim stanie prawnym, zostały zaliczone do substancji zanieczyszczających.

3. Prawne instrumenty ochrony wód przed eutrofizacją

3.1. Wody jako strategiczny zasób naturalny kraju

W systemie prawa wody polskich obszarów morskich wraz z pasmem nadbrzeżnym i ich naturalnymi zasobami żywymi i mineralnymi oraz wody podziemne, a także wody powierzchniowe w ciekach naturalnych i źródłach stanowią strategiczny zasób naturalny kraju na podstawie art. 1 ust. 1 i 2 Ustawy z 6 lipca 2001 r. o zachowaniu narodowego charakteru strategicznych zasobów naturalnych kraju³³.

³⁰ Tj. Dz.U. 2017, poz. 1121, ustawa uchylona z dniem 1 stycznia 2018 r., (dalej: d.p.w.).

³¹ Dz.U. 2017, poz. 1566, ze zm., (dalej: p.w.)

³² Art. 16 pkt 32 lit. c), art. 16 pkt 58 lit. k), art. 82 pkt 2 i art. 99 ust. 3 pkt 2 p.w.

³³ Dz.U. 2001, nr 97, poz. 1051 ze zm. (dalej: u.z.n.c.s.z.).

Jak wskazują A. Haładyj, J. Trzewik³⁴ zasoby wodne oraz wody polskich obszarów morskich, w rozumieniu art. 1 ust. 1 u.z.n.c.s.z. są bez wątpienia zasobami niezbędnymi dla funkcjonowania społeczeństwa (potrzeby gospodarstwa domowego, wypoczynku, rekreacji), jako korytarze transportowe czy jako środowisko życia innych organizmów). Pełnią wiele funkcji ekosystemów: funkcje zaopatrzeniowe (produkcja żywności, pozyskiwanie ryb), funkcje regulacyjne (opady, klimat), kulturowe i wspomagające (obieg składników pokarmowych)³⁵. Zgodnie z treścią art. 3 u.z.n.c.s.z., gospodarowanie strategicznymi zasobami naturalnymi jest prowadzone zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju w interesie dobra ogólnego. Przepisy ustawy nie przewidują w zakresie ochrony wskazanych zasobów naturalnych żadnych instrumentów ochrony, poza ograniczeniem przekształceń własnościowych.

3.2. Instrumenty zarządzania gospodarką wodną

Przepisy ustawy Prawo wodne stosuje się do wód śródlądowych oraz morskich wód wewnętrznych (art. 3 p.w.), a w stosunku do wód morza terytorialnego w zakresie planowania w gospodarowaniu wodami, ochrony przed zanieczyszczeniem ze źródeł lądowych oraz ochrony przed powodzią (art. 4 p.w.). Podstawą regulowania warunków korzystania z wód, ich ochrony i zarządzania nimi jest zasada zrównoważonego rozwoju, służąca osiągnięciu dobrego stanu ekologicznego wód, polegającego na zachowaniu bogatego i zrównoważonego ekosystemu. Gospodarowanie wodami prowadzi się z zachowaniem zasady racjonalnego i całościowego traktowania zasobów wód powierzchniowych i podziemnych, z uwzględnieniem ich ilości i jakości, biorąc pod uwagę zasadę wspólnych interesów wszystkich użytkowników wód³⁶. Natomiast zarządzanie zasobami wodnymi służy: 1) zaspokajaniu potrzeb ludności i gospodarki; 2) ochronie wód i środowiska związanego z tymi zasobami, w szczególności w zakresie utrzymania lub poprawy ekosystemów wodnych i zależnych od wód.

Ustawa Prawo wodne wyróżnia trzy rodzaje korzystania z wód:

- 1) powszechne korzystanie z wód służy do zaspokajania potrzeb osobistych, gospodarstwa domowego lub rolnego, bez stosowania specjalnych urządzeń technicznych, oraz do wypoczynku, turystyki czy amatorskiego połowu ryb (art. 32 ust. 2 p.w.). Z powszechnego zakresu korzystania z wody wyłączono korzystanie z wód w zbiornikach wodnych, przeznaczonych do chowu lub hodowli ryb oraz innych organizmów wodnych, usytuowanych na wodach płynących oraz wprowadzanie do wód ścieków.

³⁴ A. Haładyj, J. Trzewik, *Pojęcie strategicznych zasobów naturalnych – uwagi krytyczne*, „Przeгляд Prawa Ochrony Środowiska” 2014, z. 1, s. 40–41.

³⁵ Por. *Produkty i funkcje ekosystemu*, Komisja Europejska 2009 http://ec.europa.eu/environment/pubs/pdf/factsheets/Eco-systems%20goods%20and%20Services/Ecosystem_PL.pdf dostęp na 18.01.2018. Szerzej na ten temat: K. Grunewald, O. Bastian (ed.), *Ecosystem Services – Concept, Methods, Case Studies*, Springer 2015.

³⁶ A. Kaźmierska-Patrzyzna, M.A. Król, *Zadania administracji publicznej w gospodarowaniu wodami* [w:] *Prawne aspekty gospodarowania zasobami środowiska. Korzystanie z zasobów środowiska*, B. Rakoczy, M. Szalewska, K. Karpus (red.), Toruń 2014, s. 187–188.

- 2) zwykle korzystanie z wody obejmuje korzystanie z wody przez jej właściciela oraz korzystanie z wody podziemnej znajdującej się w jego gruncie. Ta forma korzystania z wód nie daje uprawnień do wykonywania urządzeń wodnych, które wymaga zgody wodnoprawnej. Korzystanie zwykle służy zaspokojeniu potrzeb gospodarstwa domowego oraz gospodarstwa rolnego, jednak nie można w jego ramach m.in.: 1) nawadniać gruntów lub upraw wodą podziemną za pomocą deszczowni; 2) pobierać wody powierzchniowej lub podziemnej w ilości większej niż 5 m³ na dobę; 3) korzystać z wód na potrzeby działalności gospodarczej; 3) dokonywać rolniczego wykorzystania ścieków lub wprowadzać do wód lub do ziemi ścieków, jeżeli ich łączna ilość jest większa niż 5 m³ na dobę.
- 3) szczególne korzystanie z wód to każde korzystanie wykraczające poza ramy korzystania powszechnego lub zwykłego, które możliwe jest po uzyskaniu zgody wodnoprawnej. Są to m.in.: odwadnianie gruntów i upraw, nawadnianie gruntów lub upraw wodami w ilości większej niż średniorocznie 5 m³ na dobę, rolnicze wykorzystanie ścieków w ilości przekraczającej 5 m³ na dobę, rybackie korzystanie ze śródlądowych wód powierzchniowych (art. 34 p.w.).

W ustawie wskazano także pewne formy korzystania z wód, wykraczające poza powszechne, zwykle i szczególne, które zakwalifikowano do usług wodnych (art. 35 p.w.). Obejmują one m.in. odbiór i oczyszczanie ścieków, wprowadzanie ścieków do wód lub do ziemi, wprowadzanie ścieków do urządzeń wodnych, czy trwałe odwadnianie gruntów.

Uprawnienie do korzystania powszechnego i zwykłego przysługuje wprost na podstawie ustawy, natomiast korzystanie szczególne i usługi wodne wymagają uzyskania zgody właściwego organu w formie zgody wodnoprawnej (art. 389 pkt 2 p.w.). Za działania stanowiące formę szczególnego korzystania z wody i usług wodnych pobierane są opłaty stanowiące dochód Wód Polskich, m.in. za odprowadzanie ścieków do wód lub do ziemi, z tytułu oddania w użytkowanie obwodu rybackiego oraz z tytułu umów dotyczących wykonywania rybactwa śródlądowego, na zasadach określonych w art. 267 pkt 7–9 oraz 268 ust. 1 pkt 1–2 p.w. Pobór wód do celów rolniczych, na potrzeby nawadniania gruntów i upraw oraz na potrzeby chowu i hodowli ryb podlega zwolnieniu z opłaty stałej na podstawie art. 270 p.w. Będzie to dotyczyło korzystania z wód w formie zwykłego korzystania. W sytuacji poboru w ilości większej niż 5 m³ na dobę, w ramach pozwolenia wodnoprawnego lub zintegrowanego, uiszczana będzie opłata zmienna, uzależniona od ilości wód pobranych (art. 274 pkt 3 lit. b) i c) p.w.).

3.3. Rolnicze wykorzystanie ścieków

Jednym z instrumentów przeciwdziałania eutrofizacji jest instrument reglamentacji, polegający na ograniczeniu wprowadzania ścieków do wód i ziemi. Ustanowionym odstępstwem jest rolnicze wykorzystanie ścieków, przez które zgodnie z art. 84 ust. 2 p.w. rozumie się zastosowanie ścieków do nawadniania użytków

rolnych, także przez dodanie materiałów do gleby, czy nawadniania oraz nawożenia stawów wykorzystywanych do chowu lub hodowli ryb. Bezwzględny zakaz rolniczego wykorzystania ścieków dotyczy wymienionych enumeratywnie w art. 84 ust. 4 przypadków, m.in. gdy: grunt jest zamarznięty lub pokryty śniegiem; gdy zwierciadło wód podziemnych znajduje się płycej niż 1,5 m od powierzchni ziemi lub od dna rowu rozprzewadzającego ścieki; na obszarach o spadku terenu większym niż 10% dla gruntów ornyczych i 20% dla łąk, pastwisk oraz plantacji drzew leśnych, a także na obszarach szczególnego zagrożenia powodzią w okresie prognozowanego wezbrania wód.

Podatność na eutrofizację wód będzie podstawą do zastosowania wyższych niż najwyższe dopuszczalne wartości substancji zanieczyszczających przy ustalaniu warunków wprowadzania ścieków w wydawanym zezwoleniu wodnoprawnym, jeśli dotrzymanie ich nie jest możliwe, mimo zastosowanych dostępnych technik i technologii oczyszczania ścieków oraz zmian w procesie produkcji. Jest to fakultatywna możliwość pozostawiona organom właściwym, które, zgodnie z ustanowioną zasadą, będą mogły stosować odstępstwo, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju i racjonalnego traktowania zasobów wód.

3.4. Ochrona wód przed azotanami pochodzącymi ze źródeł rolniczych

Szczególnym rodzajem zintegrowanego podejścia do ochrony wód jest obowiązek podejmowania konkretnych działań mających na celu ograniczanie i zapobieganie eutrofizacji śródlądowych wód powierzchniowych, morskich wód wewnętrznych i wód przybrzeżnych. W ustawie Prawo wodne z 2017 r. zagadnienie to zostało unormowane w rozdziale 4 działu I. *Ochrona wód przed azotanami pochodzącymi ze źródeł rolniczych* (art. 102 – 112 p.w.), co – w stosunku do art. 47 d.p.w. – stanowi znaczne rozbudowanie regulacji, przynajmniej w aspekcie ilościowym. Należy jednak odnotować wiele nowych unormowań o charakterze merytorycznym. Znaczenie tej problematyki zaakcentował sam ustawodawca, wprowadzając termin wejścia w życie przepisów rozdziału 4 z dniem następującym po dniu ogłoszenia. Przepisy te weszły w życie w dniu 24 sierpnia 2017 r., bez zastosowania czteromiesięcznego *vacatio legis*, jak w odniesieniu do zasadniczych przepisów ustawy.

Zgodnie z przepisem art. 102 ust. 1 p.w., produkcja rolna (tego pojęcia nie zdefiniowano, ale dookreślono jego zakres pojęciowy przez włączenie działań specjalnych produkcji rolnej oraz działalność, w ramach której są przechowywane odchody zwierzęce lub stosowane nawozy) powinna być prowadzona w taki sposób, aby zapobiegać zanieczyszczaniu wód azotanami ze źródeł rolniczych. Przepis ten, w zasadzie w niezmiennym zakresie, stanowi powtórzenie art. 47 ust. 1 d.p.w.

Ustawodawca ustanowił trzy instrumenty jakościowej ochrony wód przeciwdziałających odpływowi azotanów ze źródeł rolniczych: 1) wyznaczenie wód powierzchniowych i podziemnych oraz obszarów szczególnie narażonych na zanieczyszczenia przez azotany ze źródeł rolniczych (obszary OSN); 2) program działań,

mający na celu ograniczenie odpływu azotu ze źródeł rolniczych (program działań OSN)³⁷, 3) zbiorów zaleceń dobrej praktyki rolniczej³⁸.

Najistotniejszym instrumentem przeciwdziałania eutrofizacji jest ustanowienie obszarów szczególnie narażonych na zanieczyszczenia przez azotany ze źródeł rolniczych. W poprzednim stanie prawnym obszary te były wyznaczone przez właściwe organy administracji publicznej, m.in. z uwzględnieniem stopnia eutrofizacji śródlądowych wód powierzchniowych, morskich wód wewnętrznych i wód przybrzeżnych, dla których czynnikiem eutrofizacji był azot. Dla tych obszarów minister właściwy ds. rolnictwa został zobowiązany do opracowania zbioru zasad dobrej praktyki rolniczej i do ich upowszechnienia. Na tych obszarach musiał zostać ograniczony odpływ azotu ze źródeł rolniczych do wód. W tym celu opracowywany był program naprawczy w rozumieniu art. 84 Prawa ochrony środowiska³⁹, a co 4 lata dokonywano oceny stopnia eutrofizacji śródlądowych wód powierzchniowych.⁴⁰

Zasadnicza zmiana nowej regulacji prawnej w zakresie ochrony wód polega na uznaniu całego terytorium kraju jako obszaru OSN. To rozwiązanie – przyjęte w kilku krajach europejskich, m.in. w Niemczech, Finlandii, Danii⁴¹ – należy ocenić pozytywnie. Polska, mimo iż wody z 99,7% naszego kraju spływają do Morza Bałtyckiego⁴², uznała zaledwie 4,5% terytorium za obszary szczególnie narażone na zanieczyszczenia azotanami⁴³.

Z uwagi na brak skuteczności w implementacji dyrektywy azotanowej Komisja Europejska zdecydowała o skierowaniu przeciwko Polsce skargi do Trybunału Sprawiedliwości. W przedstawionych przez Komisję zarzutach wskazano m.in. pominięcie kryterium eutrofizacji (część A3) z załącznika I dyrektywy azotanowej

³⁷ Szerzej: M.A. Król, *Wpływ regulacji rolno-środowiskowej na możliwość zagospodarowania terenów wiejskich* [w:] A. Fogel, M. Geszprych, A. Kosieradzka-Federczyk, M.A. Król, I. Zachariasz, *Ograniczenia w zabudowie i zagospodarowaniu terenu a ład przestrzenny. Przepisy odrębne wobec ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Warszawa 2014, s. 133–136.

³⁸ Analiza prawoporównawcza i ocena polskiego Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej zob. M.A. Król, *Dobre praktyki rolnicze jako przejaw realizacji zasady zrównoważonego rozwoju*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2010, z. 1, s. 41–66.

³⁹ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, tj. z 2017 r., poz. 519 ze zm.

⁴⁰ Szerzej na temat zagrożeń dla środowiska wodnego powodowanych przez działalność rolniczą pisze: K. Rószczka, *Prawna ochrona wód w procesie produkcji rolnej*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2007, z. 2, s. 80–81.

⁴¹ W 2012 r. 100% powierzchni kraju pokrytych obszarami OSN znajdowało się w Austrii, Danii, Finlandii, Holandii, Irlandii, Litwie, Luksemburgu, Malcie, Niemczech, Słowenii, regionie Flandrii i Irlandii Północnej. Dane na podstawie Sprawozdania Komisji dla Rady i Parlamentu Europejskiego w sprawie wykonania dyrektywy Rady 91/676/EWG, dotyczącej ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego na podstawie sprawozdań państw członkowskich za okres 2008–2011, KOM/2013/0683 wersja ostateczna.

⁴² *The Fifth Baltic Sea Pollution ...*, HELCOM 2011.

⁴³ W latach 2004–2008 ustanowiono 21 obszarów OSN, obejmujących 2% powierzchni Polski, 19 obszarów OSN w latach 2008–2012 obejmujących 1,49% powierzchni kraju, a już 48 OSN w okresie 2012–2016, obejmujących 4,46% powierzchni Polski, dane S. Pietrzak, *Obszary szczególnie narażone na azotany – stan obecny i przyszłość*, Seminarium „Presja rolnictwa a ochrona wód – wyznawania przy realizacji postanowień dyrektywy azotanowej”, Politechnika Warszawska, 12 grudnia 2013 r.

w przepisach prawa polskiego, pominięcie wysokiego poziomu eutrofizacji wód morskich, ale także wód rzecznych i wód jezior słodkowodnych. TS w wyroku z 2014 r.⁴⁴ wskazał, że Polska uchybiła zobowiązaniom spoczywającym na niej na mocy art. 3 dyrektywy azotanowej, nie określając w sposób wystarczający wód, które mogą być zanieczyszczone azotanami pochodzenia rolniczego, nie wyznaczając w sposób wystarczający stref zagrożenia i przyjmując programy działania przewidziane w art. 5 dyrektywy, które obejmują środki niezgodne z dyrektywą.

Dla wyznaczonego obszaru OSN, obejmującego obszar całego kraju, na podstawie art. 104 ust.1 p.w. zostaje opracowany jeden program działań (zamiast dotychczasowych dziewięciu), który jednak zostanie zróżnicowany w zależności od warunków glebowych, klimatycznych, wodnych i środowiskowych, ukształtowania terenu, zagospodarowania gruntów, w tym systemu płodozmianu (art. 104. ust. 3 pkt 4 p.w.), co znajduje uzasadnienie z uwagi na konieczność regionalizacji oddziaływania. Przepis pozwala także na możliwość różnicowania środków i sposobów postępowania w zależności od liczby utrzymywanych zwierząt, wielkości użytków rolnych czy intensywności prowadzonej produkcji rolnej. A to już daje możliwość zastosowania odstępstw dla małych gospodarstw rolnych o niewielkiej intensywności prowadzonej produkcji⁴⁵.

Osiągnięcie celu przeciwdziałania zanieczyszczeniom związkami azotu ze źródeł rolniczych nastąpi m.in. przez właściwe prowadzenie produkcji rolnej. Jednym z instrumentów jest opracowanie zbioru zaleceń dobrej praktyki rolniczej. Obowiązek opracowania tych zasad ciąży na ministrze właściwym do spraw rolnictwa i ministrze do spraw gospodarki wodnej oraz po uzyskaniu opinii ministra właściwego do spraw rybołówstwa. Trzeba podkreślić brak wymogu stosowania dobrych praktyk rolniczych w dyrektywie azotanowej, jednakże ustawodawca mocniej niż w poprzednim stanie prawnym zaakcentował fakultatywność ich stosowania. Świadczy o tym zarówno zmiana dotychczasowego pojęcia „zbiór zasad” na „zbiór zaleceń”, jak i dodane wyraźne wskazanie „do dobrowolnego stosowania”. Zabrakło też zobowiązania do upowszechnienia zbioru dobrych praktyk, w szczególności w drodze organizacji szkoleń dla rolników.

Sposoby postępowania w zakresie praktyk rolniczych, w szczególności związanych z procesami nawożenia, gospodarki nawozami w gospodarstwach rolnych, określa program działań OSN opracowany na podstawie szczegółowo ustalonych w art. 104 ust. 2 pkt 1 p.w. elementów. Zakres podmiotowy stosowania postanowień programu działań został określony bardzo szeroko. Program, na mocy art. 107 p.w., są obowiązane stosować podmioty prowadzące produkcję rolną, w tym działy specjalne produkcji rolnej, oraz działalność w której są przechowywane odchody zwierzęce lub stosowane nawozy. Program działań OSN ma określić ograniczenie

⁴⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 20 listopada 2014 r. (C-356/13) Komisja Europejska v. Rzeczpospolita Polska, ECLI:C:2014:2386.

⁴⁵ Projekt rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie przyjęcia „Programu działań mających na celu ograniczenie odpływu azotu” pozostaje nadal w trakcie procesu legislacyjnego.

rolniczego wykorzystania nawozów, w tym sposoby i warunki nawożenia na glebach zamarzniętych czy podmokłych, znajdujących się w pobliżu wód powierzchniowych i na terenach o dużym nachyleniu. Podmiotowi prowadzącemu produkcję rolną za stosowanie nawozów, za przechowywanie odchodów zwierzęcych niezgodnie z przepisami, czy za brak planu nawożenia azotem lub niewłaściwe prowadzenie dokumentacji programu działań grozić będą opłaty, ściągane w trybie przepisów ustawy z 17 czerwca 1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji⁴⁶ (art. 109 ust. 4, 5, 8 p.w.).

4. Instrumenty prawne przeciwdziałania zanieczyszczeniom wód na skutek nadmiernej chemizacji w rolnictwie

Rolnictwo jest jednym z poważnych źródeł zagrożeń dla środowiska, bezpośrednio poprzez zanieczyszczenie wód i gleb, a przez to pośrednio dla środowiska morskiego, także wynikającego z niewłaściwego stosowania nawozów i środków ochrony roślin (pestycydy).

Używanie nawozów we współczesnym rolnictwie jest niezbędne z uwagi na konieczność zapewnienia rolnictwu UE wzrostu konkurencyjności na rynkach światowych, a przez to wymogu podnoszenia poziomu efektywności produkcji. Jednak nadmierne lub nieumiejętne przechowywanie czy dawkowanie nawozów doprowadza do poważnego skażenia gleb, wód powierzchniowych i podziemnych, a tym samym stanowi zagrożenie dla środowiska wód morskich.

Dopuszczenie do stosowania czy obrotu środkami ochrony roślin, nawozami lub środkami wspomagającymi uprawę roślin podlega ścisłej reglamentacji prawnej. Art. 5 Ustawy z 10 lipca 2007 r. o nawozach i nawożeniu⁴⁷ wprowadza zasadę, że do stosowania i obrotu mogą być dopuszczone tylko te środki, które przy prawidłowym stosowaniu, zgodnie z przeznaczeniem, nie stanowią zagrożenia dla zdrowia człowieka, zwierząt lub środowiska⁴⁸. Zasady służące zapobieganiu skażeniom środowiska w wyniku stosowania środków ochrony roślin regulują w Polsce dwa akty prawne: Ustawa z 18 grudnia 2003 r. o ochronie roślin⁴⁹ i Ustawa z 8 marca 2013 r. o środkach ochrony roślin⁵⁰.

Ustawa o nawozach i nawożeniu wprowadza kilka zasad dotyczących stosowania nawozów i środków wspomagających uprawę roślin: 1) nakaz stosowania nawozów i środków w sposób, który nie zagraża zdrowiu ludzi, zwierząt lub środowisku; 2) nakaz stosowania wyłącznie nawozów i środków, które zostały dopuszczone do obrotu; 3) określenie maksymalnej dawki nawozu naturalnego, jaką można zastosować

⁴⁶ Dz.U. 2017, poz. 1201.

⁴⁷ Tj. Dz.U. 2017, poz. 668 ze zm. (dalej: u.n.n.).

⁴⁸ Wykaz nawozów i środków wspomagających uprawę roślin, które można wprowadzać do obrotu na podstawie pozwoleń ministra właściwego ds. rolnictwa, na podstawie art. 8 ust. 1 i 2 u.n.n., znajduje się na stronie internetowej urzędu obsługującego ministra właściwego ds. rolnictwa i rozwoju wsi, www.bip.minrol.gov.pl.

⁴⁹ Tj. 2017, poz. 2138 (dalej: u.o.r.).

⁵⁰ Tj. 2017, poz. 50 (dalej: u.ś.o.r.).

wać w okresie roku; 4) zakaz stosowania na glebach zamrzniętych, zalanych wodą, nasyconych wodą, pokrytych śniegiem; 5) nakaz stosowania środków poprawiających właściwości gleby i stymulatorów wzrostu zgodnie z instrukcją ich stosowania i przechowywania. Przepisy wykonawcze⁵¹ ustawy ustanowiły szczegółowe instrumenty prawne o charakterze zobowiązująco-reglamentacyjnym, zasady stosowania nawozów, zapobiegające zagrożeniom dla zdrowia ludzi, zwierząt i środowiska, m.in. nakaz równomiernego stosowania nawozów na całej powierzchni gruntu, dozwolenie stosowania w określonych okresach roku (30 listopada – 1 marca), użycie odpowiedniego sprzętu, zakaz stosowania w odległości bliższej niż co najmniej 20 m od strefy ochronnej źródeł wody, ujęć wody, brzegów zbiorników oraz cieków wodnych, kąpielisk zlokalizowanych na wodach powierzchniowych oraz obszarów morskiego pasa nadbrzeżnego, a także ograniczenia stosowane przy niskim poziomie wód gruntowych.

Przepisy rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady WE nr 1107/2009 z dnia 21 października 2009 r., dotyczące wprowadzania do obrotu środków ochrony roślin i uchylające dyrektywy Rady 79/117/EWG i 91/414/EWG⁵², wprowadziły pojęcie „dobrej praktyki ochrony roślin”, oznaczającą zgodnie z art. 3 pkt 18 praktykę, w której zabiegi z użyciem środków ochrony roślin stosowanych do danych roślin lub produktów roślinnych, zgodnie z warunkami dozwolonego stosowania, są wybierane, dawkowane i planowane tak, aby zapewnić akceptowalną skuteczność przy minimalnej niezbędnej ilości, z właściwym uwzględnieniem miejscowych warunków oraz możliwości zwalczania metodami mechanicznymi i biologicznymi. Środki ochrony roślin oraz pozostałości tych środków powstałe wskutek stosowania powinny być stosowane w sposób zgodny z dobrą praktyką ochrony roślin i z uwzględnieniem realistycznych warunków stosowania. W szczególności środki ochrony roślin nie mogą zawierać substancji aktywnych stwarzających takie zagrożenie, w przypadku których Komisja Europejska wydała decyzję w sprawie niedopuszczenia do stosowania. W Polsce dopuszczenie środka ochrony roślin do obrotu wymaga zezwolenia ministra właściwego ds. rolnictwa. Do obrotu można wprowadzić nawozy oraz środki wspomagające uprawę roślin dopuszczone na podstawie pozwolenia ministra właściwego ds. rolnictwa lub dopuszczone do obrotu w innym państwie członkowskim UE, Republice Turcji lub w państwie członkowskim Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA), jeżeli przepisy krajowe, na podstawie których były one produkowane i wprowadzane do obrotu, zapewniają ochronę zdrowia ludzi, zwierząt i ochronę środowiska.

Przepisy art. 2 pkt 16 u.ś.o.r. i art. 4 ust. 3 pkt 5 u.o.r. wprowadziły pojęcie integrowanej produkcji roślin z wykorzystaniem postępu technicznego i biologicznego w uprawie i nawożeniu, ze szczególnym uwzględnieniem zdrowia ludzi i zwierząt oraz ochrony środowiska. Przy czym „integrowana ochrona roślin” oznacza spo-

⁵¹ Rozporządzenie MRiRW z dnia 16 kwietnia 2008 r. w sprawie szczegółowego sposobu stosowania nawozów oraz prowadzenia szkoleń z zakresu ich stosowania, tj. Dz.U. 2014, poz. 393 ze zm.

⁵² Dz.Urz. UE L 309 z dnia 24.11.2009, s. 1.

sób ochrony roślin przed organizmami szkodliwymi, polegający na wykorzystaniu wszystkich dostępnych metod ochrony roślin, w szczególności metod niechemicznych, w sposób minimalizujący zagrożenie dla zdrowia ludzi, zwierząt oraz dla środowiska. Oznacza to: 1) uwzględnianie w pierwszej kolejności agrotechnicznych, fizycznych, mechanicznych lub biologicznych metod ochrony, pozwalających ograniczyć do minimum stosowanie środków chemicznych; 2) obowiązek ścisłego stosowania zaleceń użycia środków, aby nie dopuścić do skażenia środowiska; 3) poddanie kontroli, w które to instrumenty wyposażono organy Państwowej Inspekcji Ochrony Roślin i Nasiennictwa, m.in. wstępu na grunty, pobierania próbek, roślin i środków ochrony, kontroli dokumentacji⁵³.

Kontrolę prawidłowego wdrożenia przepisów ustawy o nawozach i nawożeniu, m.in. w zakresie wprowadzania do obrotu nawozów i środków wspomagających uprawę roślin, sprawują organy Inspekcji Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych i w ramach tego nadzoru mają uprawnienie do wstępu na grunty, dokonywania inwentaryzacji tych środków, wstępu do obiektów, w których te środki są przechowywane, nieodpłatnego pobierania próbek do badań. Są to instrumenty służące wzmocnieniu skuteczności przestrzegania ustanowionych przepisów, a od pełnego ich wdrożenia zależy możliwość przeciwdziałania zanieczyszczeniom dla środowiska pochodzących ze źródeł rolniczych.

5. Instrumenty prawne ochrony wód związane z lokalizacją budowli rolniczych

Konwencja Helsińska w części 2 załącznika III *Zapobieganie zanieczyszczeniu morza przez rolnictwo* zawiera postanowienia odnoszące się do lokalizacji i projektowania budowli rolniczych. Dotyczy to budowli dla zwierząt gospodarskich, które powinny być tak zaprojektowane i usytuowane, by przeciwdziało to zanieczyszczeniom wód oraz budowy zbiorników do przechowywania nawozu naturalnego. Konstrukcja zbiornika powinna przeciwdziałać wyciekom, a jego pojemność magazynowa powinna być wystarczająco duża, aby zapewnić, by nawóz naturalny mógł być tylko wtedy stosowany, gdy rośliny mogą wykorzystać jego substancje odżywcze. Minimalny poziom obejmuje pojemność 6 miesięcy składowania. Zbiorniki muszą odpowiadać wymogom technicznym (ściany boczne, wodoszczelne podłogi).⁵⁴

W celu ochrony wód przed negatywnym oddziaływaniem prowadzonej działalności budowle rolnicze oraz ich usytuowanie powinny odpowiadać warunkom technicznym określonym w przepisie art. 7 ust. 2 pkt 2 Ustawy z 7 lipca 1994 r. – Prawo

⁵³ Szerzej: M.A. Król, *Ochrona biosfery przed nadmierną chemizacją w rolnictwie* [w:] M. Górski, *Prawo ochrony środowiska*, Warszawa 2014, s. 632–634, czy M.A. Król, A. Niewiadomski, *Rodzinne gospodarstwa rolne w systemie prawnym ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Ekonomiczne i prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego*, M. Podstawka (red.), Warszawa 2015, s. 243–244.

⁵⁴ Szerzej: Z. Bukowski, *Gospodarka nawozami...*, s. 31

budowlane⁵⁵. Przepisy Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej z 7 października 1997 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budowle rolnicze i ich usytuowanie⁵⁶, wprowadzają wymóg, by każdy obiekt budowlany był użytkowany w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz utrzymany w należytych stanie technicznym i estetycznym. Jak wskazuje Z. Bukowski⁵⁷, rozporządzenie to ma znaczenie zarówno w odniesieniu do wymogów określonych w ustawie o nawozach i nawożeniu, jak i samodzielnie – jako akt istotny w procesie inwestycyjnym w rolnictwie.

Posadowienie budowli rolniczych powinno być dostosowane do warunków hydrogeologicznych i innych cech podłoża gruntowego. Fundamenty budowli rolniczych i urządzeń budowlanych z nimi związanych powinny być zabezpieczone przed: 1) negatywnymi skutkami oddziaływania wód gruntowych; 2) skutkami przemarzania podłoża gruntowego, jeżeli podłoże stanowią grunty wysadzinowe; 3) uszkodzeniami umożliwiającymi przeniknięcie do gruntu szkodliwych substancji znajdujących się w budowli.

Szczególne warunki muszą być spełnione podczas przechowywania nawozów naturalnych. Płynne odchody zwierzęce przechowuje się wyłącznie w szczelnych, zamkniętych zbiornikach o pojemności umożliwiającej gromadzenie co najmniej 4-miesięcznej produkcji tego nawozu (art. 25 ust. 1 u.n.n.). Zgodnie z przepisem art. 25 ust. 2 u.n.n., podmioty które gromadzą nawozy naturalne, powinny je przechowywać na nieprzepuszczalnych płytach zabezpieczonych w taki sposób, aby wycieki nie przedostawały się do gruntu. Jednocześnie treść § 29 wskazanego rozporządzenia wprowadza zasadę, iż „płyta do składowania obornika powinna mieć dno i ściany nieprzepuszczalne”, co w rzeczywistości chroni przed wyciekami do gruntu i wód podziemnych. Są to środki, które minimalizują negatywne oddziaływanie działalności rolniczej, ale nie eliminują całkowicie powstających w gospodarstwie rolnym emisji. Ponadto przepisy rozporządzenia znajdują zastosowanie przy budowie, modernizacji budowli rolniczych, ale nie mają zastosowania do budowli wzniesionych przed 1997 r.

6. Instrumenty ochrony wód w ramach systemów wsparcia bezpośredniego

Ogromne znaczenie dla ochrony wód przed zanieczyszczeniami ze źródeł rolniczych ma sukcesywnie wprowadzany do polskiego systemu prawa instrument określany jako „wymogi wzajemnej zgodności”. Na mocy art. 93 oraz załącznika II rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 2013/1306⁵⁸ wymogi te

⁵⁵ Dz.U. 2017, poz. 1332 ze zm.

⁵⁶ Dz.U. 2014, poz. 81.

⁵⁷ Z. Bukowski, *Gospodarka nawozami...*, s. 39.

⁵⁸ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 2013/1306 z 17 grudnia 2013 r. w sprawie finansowania wspólnej polityki rolnej, zarządzania nią i monitorowania jej oraz uchylające oraz uchylające rozporządzenia Rady (EWG) nr 352/78, (WE) nr 165/94, (WE) nr 2799/98, (WE) nr 814/2000, (WE) nr 1290/2005 i (WE) nr 485/2008, Dz.U. L 347 z 20.12.2013, s. 549 ze zm.

stanowią podstawowy obowiązek beneficjentów korzystających ze wsparcia europejskiego rolnictwa. Ustanowione w przepisach UE nakazy i zakazy, wchodzące w zakres wymogów wzajemnej zgodności odnoszą się do także do ochrony wód. Zakres obowiązków w zakresie wymogów wzajemnej zgodności jest szeroki i oznacza wymóg respektowania nakazów i zakazów określonych jako:

1. Podstawowe wymogi z zakresu zarządzania. Wypełnienie tych obowiązków oznacza konieczność przestrzegania podstawowych wymogów wskazanych w nowej perspektywie programowej w załączniku nr II do rozporządzeniu 2013/1306. W odniesieniu do ochrony wód, wymogi obejmują spełnienie warunków wynikających z art. 4 i 5 dyrektywy azotanowej, czyli tych odnoszących się do opracowania zbiorów zasad dobrej praktyki rolniczej i upowszechniania ich poprzez szkolenia i informacje dla rolników, a także opracowania, wdrożenia i monitorowania programu działania dla obszarów OSN. Najważniejszy stawiany w tym zakresie wymóg dotyczy zobowiązania do przestrzegania przez wszystkich producentów rolnych, których grunty rolne położone były na obszarze OSN, do przestrzegania zasad nawożenia (okresów nawożenia, warunków przechowywania nawozów, nieprzekraczania maksymalnych dawek), planu nawożenia oraz prowadzenia dokumentacji wszystkich zabiegów agrotechnicznych. Ustanowione w przepisach UE nakazy są implementowane są przede wszystkim w ustawie Prawo wodne;
2. Zasady utrzymywania gruntów w dobrej kulturze rolnej, na które składają się nakazy i zakazy, w znacznej części nieznane dotąd w ustawodawstwie polskim. Zasady te, zgodnie z treścią art. 94 rozporządzenia 2013/1306, służą zapewnieniu, by wszystkie grunty rolne, a w szczególności te, które nie są już wykorzystywane do celów produkcyjnych, były utrzymywane w dobrej kulturze rolnej zgodnie z ochroną środowiska. Katalog zasad jest ustanawiany przez poszczególne państwa członkowskie na podstawie wytycznych określających „minimalne wymogi”, zawartych w załączniku II. do rozporządzenia 2013/1306. W zakresie ochrony wód wprowadzono trzy wymogi: 1) ustanowienie stref buforowych wzdłuż cieków wodnych; 2) przestrzeganie procedur wydawania zezwoleń w przypadku, gdy wykorzystanie wody w celu nawadniania wymaga zezwolenia; 3) zakaz bezpośrednich zrzutów do wód podziemnych oraz środki mające na celu zapobieganie pośredniemu zanieczyszczeniu wód podziemnych przez zrzut na powierzchnię ziemi i przesiąkanie przez glebę.

Dookreślenie tych wymogów nastąpiło w przepisach Rozporządzenia z 9 marca 2015 r. Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi w sprawie norm w zakresie dobrej kultury rolnej zgodnej z ochroną środowiska⁵⁹, wydanego na podstawie art. 45 ust. 1 Ustawy z 5 lutego 2015 r. o płatnościach w ramach systemów wsparcia bezpośredniego⁶⁰. W przepisach określono normy w zakresie dobrej kultury rolnej, zgodnej z ochroną

⁵⁹ Dz.U. 2015, poz. 344

⁶⁰ Tj. Dz.U. 2017. poz. 278 ze zm. (dalej: u.p.r.s.w.b.).

środowiska, które uwzględniają warunki glebowe i klimatyczne, istniejące systemy gospodarowania, wykorzystanie gruntów rolnych, metody upraw i strukturę gospodarstw rolnych. Obowiązki wskazane w przepisach wykonawczych można podzielić na dwie kategorie: a) nakazy i zakazy będące przedmiotem uregulowań prawnych, np. w ustawie o nawozach i nawożeniu, oraz aktach wykonawczych do ustawy⁶¹, czy Prawie wodnym, jak m.in.: zakaz stosowania nawozów na gruntach rolnych graniczących z jeziorami i innymi akwenami, ciekami wodnymi, rowami, kanałami, ujęciami wody i pasa nadbrzeżnego poniżej ustanowionej minimalnej odległości⁶², czy zakaz wprowadzania ścieków do wód lub do ziemi, z wyjątkiem sytuacji, w których rolnik ma zezwolenie wodnoprawne; nakaz uzyskania zezwolenia wodnoprawnego na nawadnianie gruntów rolnych wodą podziemną na zasadach określonych w p.w.; b) nakazy i zakazy nieznane dotychczas ustawodawstwu polskiemu, np. reguły odnoszące się do sposobów wykorzystywania gruntów ornych położonych na stokach o nachyleniu powyżej 20°, nakaz utrzymania minimalnej okrywy glebowej na gruntach zagrożonych erozją wodną. Realizując postulat uproszczenia prawodawstwa UE⁶³ kilka norm wchodzących w zakres wymogów wzajemnej zgodności uchylono m.in. usunięto wymogi dotyczące stosowania osadów ściekowych.

Konkludując trzeba podkreślić znaczenie ustanowionych wymogów wzajemnej zgodności w kontekście wyznaczenia obszaru OSN na terenie całego kraju i obligatoryjności postanowień programu działań OSN. Oznacza to konieczność spełnienia minimalnych wymogów, z których wypełnieniem wiąże się przyznanie płatności w ramach wielu środków finansowo-prawnych, przewidzianych w obecnym okresie programowania Wspólnej Polityki Rolnej. Przykładem są programy rolno-środowiskowo-klimatyczne⁶⁴, w których podstawą przyznania płatności jest wypełnienie wymogów wzajemnej zgodności. Ponadto wprowadzają one obowiązek prowadzenia rejestru nawożenia, a także wymogi przewidziane w ramach podjętego zobowiązania w wybranym pakiecie, wśród których wiele odnosi się do omawianego zagadnienia (np. pakiet 2. *Ochrona gleb i wód*).

Przyjęcie takiego rozwiązania służy większej skuteczności wdrożenia prawnych instrumentów ochrony zasobów wód przez zanieczyszczeniem azotanami ze źródeł rolniczych, ale pełni również funkcję edukacyjną, oznacza upowszechnienie wiedzy ekologicznej wśród producentów rolnych.

⁶¹ Rozporządzenie wskazane w przypisie 51.

⁶² W tym zakresie zastosowano odesłanie do przepisów rozporządzenia powołanego w przypisie 51.

⁶³ Postulat uproszczenia WPR pojawia się w wielu dokumentach programowych od połowy lat 90. XX w. m.in. w *Raporcie w sprawie Strategii Rolnej* przedstawionym przez Komisję Europejską Radzie Europejskiej w grudniu 1995 r. w Madrycie.

⁶⁴ Rozporządzenie MRiRW z dnia 18 marca 2015 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Działanie rolno-środowiskowo-klimatyczne” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020, Dz.U., poz. 415 ze zm.

7. Podsumowanie

Problem eutrofizacji Bałtyku wymaga podejścia holistycznego, uwzględniającego wszystkie źródła zanieczyszczenia oddziałujące na ekosystem zasobów żywych morza. Bałtycki Plan Działań, opracowany na podstawie Konwencji Helsińskiej oraz ramowa dyrektywa wodna UE wymagają w najbliższych latach dalszej istotnej redukcji ładunków biogenów w regionie Morza Bałtyckiego. Tymczasem przeprowadzona przez Europejski Trybunał Obrachunkowy w 2016 r. analiza opublikowana w Sprawozdaniu Specjalnym pt. *Przeciwdziałanie eutrofizacji w Morzu Bałtyckim – wymagane są dalsze, bardziej skuteczne działania*⁶⁵, ukazała, iż działania krajów członkowskich UE, jak i podjęte na poziomie UE, na rzecz zmniejszenia zanieczyszczenia wód morskich substancjami biogennymi, odnoszą ograniczony skutek. Wyniki badań pokazały, iż najpoważniejszym wyzwaniem jest eutrofizacja, największym źródłem zanieczyszczeń Bałtyku jest rolnictwo, natomiast najpoważniejszym problemem słabe ukierunkowanie i niewystarczające wdrożenie instrumentów prawno-ekonomicznych.

W doktrynie prawa ochrony środowiska⁶⁶ pytanie o skuteczność środków regulacyjno-ochronnych przewidzianych w polskim systemie prawa dla ochrony środowiska morskiego Morza Bałtyckiego pojawiły się już pod koniec XX w. wraz z postulatem nowych kompleksowych rozwiązań prawnych. Po wejściu Polski do UE, implementowano postanowienia dyrektywy azotanowej, a w 2017 r. ramowej dyrektywy wodnej. Pozytywnie należy ocenić zaliczenie terenu całego kraju jako obszaru szczególnie narażonego na zanieczyszczenia wód azotanami ze źródeł rolniczych. Należy jednak postulować o regionalizację środków prawnych na terenach najbardziej zagrożonych w programie działań OSN oraz rozważyć zwolnienia dla gospodarstw niewielkich obszarowo czy o niewielkiej obsadzie zwierząt hodowlanych. Krytyczna ocena dotyczy nieopublikowania w promulgatorze załącznika III Konwencji Helsińskiej w znowelizowanym brzmieniu, a przez to brak dostosowania polskiej regulacji prawnej do jego postanowień.

Ujawnione wyniki badań prowadzonych przez Komisję Helsińską i zalecenia ETO oznaczają konieczność dalszych prac nad wprowadzeniem nowych, innowacyjnych instrumentów, co może oznaczać zasadnicze zmiany w regulacjach prawnych odnoszących się do działalności rolniczej i sposobu wykorzystaniu gruntów na obszarach wiejskich.

⁶⁵ Europejski Trybunał Obrachunkowy, Sprawozdanie Specjalne nr 3/2016, Dz.U. UE. C 131 z 14.04.2016, s. 4.

⁶⁶ R. Paczuski, *Zagadnienia prawne ochrony środowiska morskiego Morza Bałtyckiego przed zagrożeniami i innymi uciążliwościami pochodzącymi z lądu*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 1998, t. 2, s. 50–51.

Gospodarowanie zasobami wodnymi na obszarach wiejskich a prawna ochrona Morza Bałtyckiego przed eutrofizacją

Streszczenie

Morze Bałtyckie jest jednym z najbardziej zanieczyszczonych mórz na świecie, a za największe wyzwanie dla państw z obszaru zlewiska uznaje się przeciwdziałanie eutrofizacji. Najbardziej istotnymi źródłami wodnych ładunków substancji biogennej są źródła rozproszone, głównie rolnictwo. Celem niniejszego opracowania jest analiza i ocena regulacji prawnej służącej zrównoważonemu gospodarowaniu zasobami wód na obszarach wiejskich i przeciwdziałaniu bezpośredniemu i pośredniemu zanieczyszczeniom, skutkującym wystąpieniem skażeń ze źródeł rolniczych wód Morza Bałtyckiego, powodujących eutrofizację. W badaniach przeprowadzono egzegezę określenia eutrofizacja jako pojęcia prawnego, analizując definicje legalne oraz instrumenty prawne służące jej przeciwdziałaniu.

Słowa kluczowe:

gospodarowanie wodami, ochrona Morza Bałtyckiego, eutrofizacja, Konwencja Helsińska, dyrektywa azotanowa

Water resources management in rural areas and the legal protection of the Baltic Sea against eutrophication

Summary

The Baltic Sea is one of the world's most polluted seas and eutrophication is seen as its greatest challenge. The most significant sources of waterborne nutrient loads are diffused, mainly agriculture. The aim of this study is to analyse and evaluate the legal regulation for sustainable water resources management in rural areas and direct and indirect counteracting of Baltic Sea pollution resulting by contamination from agricultural sources causing eutrophication. The research conducted exegesis, of the term "eutrophication" as a legal concept, analysing legal definitions and legal instruments used to counteract it.

Key words:

water management, protection of the Baltic Sea, eutrophication, the Helsinki Convention, the nitrates directive

Bibliografia

Bar-Michalczyk D., Michalczyk T., Malina G. i in., *Redukcja ładunków zanieczyszczeń pochodzenia rolniczego dostarczonych do Bałtyku przez wody podziemne i powierzchniowe: projekt Soils2Sea*, [w:] *Remediacja, rekultywacja i rewitalizacja*, G. Malina (red.), Poznań 2015.

Bukowski Z., *Gospodarka nawozami naturalnymi w Konwencji Helsińskiej o ochronie Morza Bałtyckiego oraz aktach prawa krajowego*, [w:] *Gospodarka wodno-ściekowa w zlewni Morza Bałtyckiego*, I. Zimoch (red.), Poznań 2012.

- Ciechanowicz-McLean J., *Ochrona zasobów przyrodniczych morza* [w:] B. Rakoczy, M. Pchałek, *Wybrane problemy prawa ochrony środowiska*, Warszawa 2010.
- Court of Auditors, Special Report No 14/2000 on „Greening the CAP” together with the Commission’s replies”, Dz.Urz. WE C 351, vol. 43 z 8.12.2000, p. 1.
- Encyklopedia PWN on line, hasło: eutrofizacja, dostęp na 18.01.2018.
- European Environmental Agency, Nutrients in transitional, coastal and marine waters (CSI 021), Mar 2015.
- Europejski Trybunał Obrachunkowy, Sprawozdanie Specjalne nr 3/2016 r. Dz.Urz. UE. C 131 z 14.04.2016, s. 4.
- Eutrophication in the Baltic Sea – An integrated thematic assessment of the effects of nutrient enrichment and eutrophication in the Baltic Sea region. „Balt. Sea Environ. Proc.” No. 115B, HELCOM 2009.
- Fifth Baltic Sea Pollution Load Compilation (PLC-5), Baltic Sea Environment Proceedings No. 128, HELCOM 2011.
- Food and agriculture. Driving action across the 2030 Agenda for Sustainable Development, Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAO 2017.
- Gardner B. (ed.), *Agriculture and the Environment: Development of EU Agri-Environment Policy*, Agra Europe, EPA Associates, Brussels, 1999
- Grunewald K., Bastian O. (ed.), *Ecosystem Services – Concept, Methods, Case Studies*, Springer 2015.
- Haładyj, J. Trzewik, *Pojęcie strategicznych zasobów naturalnych – uwagi krytyczne*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2014, z. 1.
- HELCOM Baltic Sea Action Plan, HELCOM Ministerial Meeting, Kraków, Poland, 15 November 2007, tekst: http://www.helcom.fi/Documents/Baltic%20sea%20action%20plan/BSAP_Final.pdf.
- Hewelka P., Brandyk T., *Zadania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Ochrona i zrównoważony rozwój środowiska wiejskiego*, Warszawa 1996.
- Igras J., Pastuszek M. [w:] Igras J., Pastuszek M. (red.), *Udział polskiego rolnictwa w emisji związków azotu i fosforu do Bałtyku*, IUNG-BIB, Puławy 2009.
- Kaca E., Mioduszewski W., *Woda w rolnictwie*, „Wiadomości Melioracyjne i Łąkar-skie” 2012, z. 1.
- Kaca E., Mioduszewski W., *Woda w rolnictwie*, [w:] „Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju. Samorząd terytorialny dla Polski. Gospodarka wodna. Rola samorządu terytorialnego i użytkowników gruntów w przeciwdziałaniu podtopieniom i niedoborom wody”. Forum Debaty Publicznej, Warszawa 30 listopada 2011.
- Karpus K., Dyrektywa 91/271/EWG Rady z dnia 21 maja 1991 r. dotycząca oczyszczania ścieków komunalnych w wybranym orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości WE [w:] *Wybrane problemy prawa ochrony środowiska*, B. Rakoczy, M. Pchałek (red.), Warszawa 2010.
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów dotyczący Strategii Unii Europej-

skiej dla regionu Morza Bałtyckiego, KOM (2009) 248, wersja ostateczna, Bruksela 26 października 2009 r., Dz. Urz. UE C 339 z14.12. 2010, p. 29.

Każmierska-Patrzyzna, Król M.A., *Zadania administracji publicznej w gospodarowaniu wodami* [w:] B. Rakoczy, M. Szalewska, K. Karpus (red.), *Prawne aspekty gospodarowania zasobami środowiska. Korzystanie z zasobów środowiska*, Toruń 2014.

Król M.A., *Dobre praktyki rolnicze jako przejaw realizacji zasady zrównoważonego rozwoju*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2010, z. 1.

Król M.A., *Ochrona biosfery przed nadmierną chemizacją w rolnictwie* [w:] M. Górski, *Prawo ochrony środowiska*, Warszawa 2014.

Król M.A., *Wpływ regulacji rolno-środowiskowej na możliwość zagospodarowania terenów wiejskich* [w:] A. Fogel, M. Geszprych, A. Kosieradzka-Federczyk, M.A. Król, I. Zachariasz, *Ograniczenia w zabudowie i zagospodarowaniu terenu a ład przestrzenny. Przepisy odrębne wobec ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Warszawa 2014.

Król M.A., Niewiadomski A., *Rodzinne gospodarstwa rolne w systemie prawnym ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju* [w:] *Ekonomiczne i prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego*, M. Podstawka (red.), Warszawa 2015.

Mioduszewski W., Dembek W. (red.), *Woda na obszarach wiejskich*, Warszawa, Falenty 2009.

Nutrient Pollution to the Baltic Sea, „Baltic Sea Environment, Proceeding”, No. 100, HELCOM 2005.

Paczuski R., *Istota współczesnych problemów gospodarowania zasobami wód oraz podjęte w Polsce próby ich rozwiązania*, „Ochrona Środowiska” 2002, nr 1.

Paczuski R., *The essence of Water Resources Management Problems in the New Polish Water Law* [w:] International Immigration and Environmental Conference: International Immigration and Environmental Conference PWSBiA, WJA, Warsaw, Poland 17–18 June, 2002, T. Koźluk (red.), Warszawa 2002.

Paczuski R., *Zagadnienia prawne ochrony środowiska morskiego Morza Bałtyckiego przed zagrożeniami i innymi uciążliwościami pochodzącymi z lądu*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 1998, t. 2.

Paczuski R., *Omówienie systemu polskiego prawa wodnego ze szczególnym uwzględnieniem ustawy – Prawo wodne* [w:] *Ochrona środowiska*, (red.) R. Paczuski, LexisNexis 1998.

Paczuski R., *Zagadnienia prawne nowej ustawy „Prawo wodne” z 2001 r.*, „Ekoprofit” 2002, nr 3–4.

Pietrzak S., *Obszary szczególnie narażone na azotany – stan obecny i przyszłość*, Seminarium „Presja rolnictwa a ochrona wód – wyznawania przy realizacji postanowień dyrektywy azotanowej”, Politechnika Warszawska, 12 grudnia 2013 r.

Produkty i funkcje ekosystemu, Komisja Europejska 2009 http://ec.europa.eu/environment/pubs/pdf/factsheets/Eco-systems%20goods%20and%20Services/Ecosystem_PL.pdf dostęp na 18.01.2018.

Raport w sprawie Strategii Rolnej przedstawiony przez Komisję Europejską Radzie Europejskiej w grudniu 1995 r. w Madrycie.

Rocznik statystyczny Rolnictwo 2016, Warszawa GUS.

Rószczka K., *Prawna ochrona wód w procesie produkcji rolnej*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2007, z. 2.

Sprawozdanie Komisji dla Rady i Parlamentu Europejskiego w sprawie wykonania dyrektywy Rady 91/676/EWG dotyczącej ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego na podstawie sprawozdań państw członkowskich za okres 2008–2011, KOM/2013/0683 wersja ostateczna.

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 23 września 2004 r. (C-280/02) Komisja Wspólnot Europejskich v. Republika Francuska, ZOTSiS 2004/8-9B/I-8573

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 20 listopada 2014 r. (C-356/13) Komisja Europejska v. Rzeczpospolita Polska, ECLI:C:2014:2386.